

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 12, No 2 (2005)

Adolescents' perceptions of attachment relations with parents and friends as a predictor of aggression in adolescence

Εύη Μακρή-Μπότσαρη

doi: [10.12681/psy_hps.23950](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23950)

Copyright © 2020, Εύη Μακρή-Μπότσαρη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Μακρή-Μπότσαρη Ε. (2020). Adolescents' perceptions of attachment relations with parents and friends as a predictor of aggression in adolescence. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 12(2), 232–248.
https://doi.org/10.12681/psy_hps.23950

Οι αντιλήψεις των εφήβων για τις σχέσεις προσκόλλησης με γονείς και συνομηλίκους ως παράγοντας πρόβλεψης της επιθετικότητας στην εφηβεία

ΕΥΗ ΜΑΚΡΗ-ΜΠΟΤΣΑΡΗ

Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της μελέτης ήταν να διερευνήσει τις σχέσεις προσκόλλησης ως παράγοντα πρόβλεψης της επιθετικότητας στην εφηβεία. Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι η προσκόλληση στη μητέρα ασκεί άμεση και σημαντική επίδραση στην προσκόλληση στους φίλους. Ένα ακόμα εύρημα της μελέτης ήταν η ισχυρή συνάφεια της προσκόλλησης με την εχθρότητα, καθώς και ο διαμεσολαβητικός ρόλος του θυμού στο πλέγμα των σχέσεων της προσκόλλησης με τη λεκτική και τη σωματική επιθετικότητα. Η συνάφεια του θυμού με τη σωματική επιθετικότητα ήταν ισχυρότερη στα αγόρια από ό,τι στα κορίτσια.

Λέξεις-κλειδιά: Επιθετικότητα, Προσκόλληση, Εφηβεία.

Ένα από τα πιο συστηματικά ευρήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας είναι ότι η ανασφαλής προσκόλληση στους γονείς αποτελεί παράγοντα κινδύνου εκδήλωσης ψυχικών διαταραχών στο παιδί καθώς και αυξημένης εκ μέρους του επιθετικότητας (για μια ανασκόπηση βλέπε Goldberg, 2000). Φαίνεται ακόμα ότι οι ισχυρές, υποστηρικτικές σχέσεις με τους συνομηλίκους συμβάλλουν στο θετικό κοινωνικό προσανατολισμό (Eisenberg & Fabes, 1997) και μειώνουν τον κίνδυνο εκδήλωσης προβλημάτων συμπεριφοράς (Cauce, Mason, Gonzales, Higara, & Liu, 1994. Coie & Dodge, 1997. Garneski & Diekstra, 1996).

Οι αλλαγές που καταγράφονται στις σχέσεις προσκόλλησης του παιδιού και του εφήβου με τους γονείς και τους συνομηλίκους χαρακτηρίζονται από ορισμένες αναπτυξιακές τάσεις, όχι μόνο ως προς την ποιότητα των σχέσεων αυτών αλλά και ως προς την επίδραση που ασκούν

στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη και στην προσαρμογή του ατόμου. Ορισμένοι ερευνητές ισχυρίζονται ότι η επίδραση της προσκόλλησης στους γονείς εξασθενεί με την πρόοδο του χρόνου (Greenberger & Chen, 1996). Άλλοι υποστηρίζουν ότι συνεχίζεται αδιάπτωτη (Paterson, Field, & Pryor, 1994). Σε γενικές, πάντως, γραμμές, φαίνεται ότι η επίδραση της προσκόλλησης στους γονείς στο ψυχολογικό ευ ζην των παιδιών εκτείνεται σε μακρύ χρονικό διάστημα, που φθάνει μέχρι και την ηλικία των 30 ετών. Επιπλέον, η επίδραση αυτή φαίνεται να είναι τουλάχιστον εξίσου ισχυρή με την επίδραση που ασκεί η προσκόλληση στον πιο στενό φίλο ή στο ρομαντικό σύντροφο (για μια ανασκόπηση βλέπε van Wel, ter Bogt, & Raaijmakers, 2002). Οι περισσότερες, μάλιστα, μελέτες δείχνουν ότι στην εφηβεία η προσκόλληση στους γονείς είναι ισχυρότερος παράγοντας πρόβλεψης του ψυχολογικού

ευ ζην των παιδιών από ό,τι η προσκόλληση στους φίλους (van Wel, Linssen, Hub. & Abma, 2000). Υπάρχουν, όμως, και κάποιες μελέτες που δείχνουν ότι στην εφηβεία η επίδραση της προσκόλλησης στους φίλους γίνεται εξίσου ισχυρή, αν όχι ισχυρότερη από την επίδραση της προσκόλλησης στους γονείς (Furman & Buhrmester, 1992. Laible, Carlo, & Raffaelli, 2000). Αυτό αναμένεται να συμβαίνει περισσότερο στα κορίτσια, τα οποία είναι σε θέση να αναπτύσσουν πιο υποστηρικτικές σχέσεις με τους συνομηλίκους από ό,τι τα αγόρια (Armsden & Greenberg, 1987. Claes, 1992. Field, Lang, Yando, & Bendell, 1995. Furman & Buhrmester, 1992. Laible et al., 2000. O'Koon, 1997. Shulman, Laursen, Kalman, & Karpovsky, 1997). Είναι ακόμα πιθανόν η προσκόλληση στους φίλους να έχει μια πιο ισχυρή σχέση με τομείς της ανάπτυξης που αποκτούν αυξημένη σπουδαιότητα στην εφηβεία (O'Koon, 1997).

Δεδομένου ότι η μητέρα φαίνεται να αποτελεί το κύριο πρόσωπο προσκόλλησης για το παιδί (Bowlby, 1969/1982), η προσκόλληση στη μητέρα αναμένεται να είναι ισχυρότερος παράγοντας πρόβλεψης της κοινωνικοσυναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού από ό,τι η προσκόλληση στον πατέρα. Παρά ταύτα, κάποιες μελέτες έχουν καταλήξει στο αντίθετο συμπέρασμα (Allen, Hauser, Bell, & O'Connor, 1994) και κάποιες άλλες έδειξαν ότι η προσκόλληση στον πατέρα είναι πιθανόν να αποκτά αυξημένη σπουδαιότητα με την πρόοδο του χρόνου (Cohn, Patterson, & Christopoulos, 1991). Εναλλακτικά, είναι πιθανόν η προσκόλληση στο γονέα του ίδιου φύλου να είναι πιο σημαντική για το παιδί στην εφηβεία (Paterson et al., 1994). Ένα άλλο ενδεχόμενο είναι η προσκόλληση στη μητέρα και η προσκόλληση στον πατέρα να επηρεάζουν

διαφορετικούς τομείς της ανάπτυξης (Kerns & Stevens, 1996).

Σύμφωνα με τον Bowlby (1973), το είδος της προσκόλλησης στους γονείς επηρεάζει την ποιότητα της προσκόλλησης σε άλλα πρόσωπα, συμπεριλαμβανομένων και των συνομηλίκων. Όσο πιο ασφαλής είναι η προσκόλληση στους γονείς τόσο μεγαλύτερη είναι η μετέπειτα ικανότητα του ατόμου να δημιουργεί και να διατηρεί ποιοτικές διαπροσωπικές σχέσεις. Ο ισχυρισμός του Bowlby στηρίζεται από τα ευρήματα πολλών μελετών (Dekovic & Meeus, 1997. Youngblade & Belsky, 1992. Pistole, 1993) που δείχνουν ότι οι ζεστές, υποστηρικτικές σχέσεις του εφήβου με τους γονείς έχουν θετική συμβολή στις διαπροσωπικές σχέσεις του εφήβου με τους συνομηλίκους.

Η επέκταση της θεωρίας προσκόλλησης του Bowlby (1969/1982, 1973, 1980) πέραν της βρεφικής και της νηπιακής ηλικίας (Ainsworth, 1989, 1991. Armsden & Greenberg, 1987. Hazan & Shaver, 1987. Kobak & Cole, 1994. Kobak & Sceery, 1988. Weiss, 1991) έκανε δυνατή την εφαρμογή κριτηρίων προσκόλλησης στη μελέτη της επιθετικότητας σε ολόκληρο το ηλικιακό φάσμα.

Οι Finzi, Ram, Har-Even, Shnit και Weizman (2001) έδειξαν, με ένα δείγμα παιδιών του δημοτικού, ότι τα παιδιά με ασφαλή προσκόλληση χαρακτηρίζονται από χαμηλά επίπεδα άγχους, κατάθλιψης και επιθετικότητας. Αντίθετα, τα παιδιά με ανασφαλής προσκόλληση και αποφεύγουσα συμπεριφορά χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα επιθετικότητας.

Σε διαχρονική έρευνα των Brendgen, Vitaro, Tremblay και Lavoie (2001) εξετάστηκε η σχέση της αντιδραστικής και της συντελεστικής επιθετικότητας¹ αγοριών ηλικίας 13 ετών με τη βίαιη συμπεριφορά των αγοριών αυτών στις ηλικίες των 16 και των 17 ετών, καθώς και ο ρόλος της

1. Η εχθρική ή αντιδραστική επιθετικότητα είναι μια άμεση αντίδραση στο φόβο ή σε κάποια υπαρκτή ή αντιλαμβανόμενη πρόκληση ή απειλή. Η αντιδραστική επιθετικότητα στερείται προηγούμενης σκέψης και καθοδηγείται από το συναίσθημα του θυμού (Dodge, 1991. Dodge & Coie, 1987). Αυτός ο τύπος επιθετικότητας αντιδιαστέλλεται από τη συντελεστική επιθετικότητα, η οποία δεν προϋποθέτει πρόκληση ούτε θυμό και χρησιμοποιείται όχι ως αυτοσκοπός αλλά ως ένα προμελετημένο μέσο για την επίτευξη άλλων στόχων από την πρόκληση βλάβης στο θύμα (Berkowitz, 1993. Geen, 2001).

μητρικής και της πατρικής ζεστασιάς και φροντίδας προς το παιδί στην ένταση της σχέσης αυτής. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι η αντιδραστική επιθετικότητα στην ηλικία των 13 ετών σχετίζεται με τη μετέπειτα βίαιη συμπεριφορά κατά του ρομαντικού συντρόφου και ότι η μητρική ζεστασιά και φροντίδα προς το παιδί μετριάζουν τη σχέση αυτή.

Η Dekonic (1999) διαπίστωσε με ένα δείγμα 508 εφήβων ηλικίας 12 έως 18 ετών, στο οποίο η αξιολόγηση των σχέσεων προσκόλλησης έγινε με το ερωτηματολόγιο των Armsden και Greenberg (1987), ότι η ασφαλής προσκόλληση στους γονείς και η ασφαλής προσκόλληση στους φίλους ήταν οι δύο πιο ισχυροί παράγοντες πρόβλεψης πολλών μορφών επιθετικής συμπεριφοράς.

Ομοίως, σε μελέτη των Laible και συνεργατών (2000) οι έφηβοι με ασφαλή προσκόλληση τόσο στους γονείς όσο και στους φίλους ανέφεραν τα χαμηλότερα επίπεδα επιθετικότητας και κατάθλιψης.

Παρόμοια είναι και ευρήματα δύο άλλων μελετών (Kerns & Stevens, 1996. Kobak & Sceery, 1988) που βρήκαν ότι οι έφηβοι και οι νεαροί ενήλικες με ασφαλή προσκόλληση στους γονείς ανέφεραν χαμηλότερα επίπεδα εχθρότητας.

Η επίδραση της προσκόλλησης στη μητέρα στην εκδήλωση προβλημάτων συμπεριφοράς, και ειδικότερα στην εκδήλωση επιθετικότητας, φαίνεται να είναι ισχυρότερη στα αγόρια από ό,τι στα κορίτσια (Cohn, 1990. Renken, Egeland, Marvinney, Mangelsdorf, & Sroufe, 1989). Η επίδραση της προσκόλλησης στη μητέρα στην επιθετικότητα των αγοριών φαίνεται επίσης να είναι ισχυρότερη από την επίδραση της προσκόλλησης στον πατέρα (Brendgen et al., 2001).

Οι Greenberg, Speltz και DeKlyen (1993) πιθανολογούν ότι η επιθετικότητα των παιδιών με ανασφαλείς σχέσεις προσκόλλησης στους γονείς προάγεται μέσα από τρεις μηχανισμούς:

(1) Το παιδί με ανασφαλή προσκόλληση διαμορφώνει ένα «εσωτερικό μοντέλο εργασίας» στο οποίο όλες οι διαπροσωπικές σχέσεις γίνονται αντιληπτές ως σχέσεις απόρριψης ή παρα-

μέλησης. Έτσι δημιουργούνται συναισθήματα καχυποψίας και θυμού, με αποτέλεσμα την εκδήλωση αντιδραστικής επιθετικότητας απέναντι στους άλλους.

(2) Το παιδί με ανασφαλή προσκόλληση εγκλωβίζεται σε έναν κύκλο εξαναγκαστικών πρακτικών που έχουν ως συνέπεια την εκδήλωση συντελεστικής επιθετικότητας.

(3) Η ασφαλής ή η ανασφαλής προσκόλληση προάγει, αντίστοιχα, το θετικό κοινωνικό προσανατολισμό ή την ανθιστάμενη συμπεριφορά, διαφοροποιώντας έτσι τη διαδικασία κοινωνικοποίησης του ατόμου. Για παράδειγμα, είναι πιθανόν η ανασφαλής προσκόλληση να οδηγεί σε αντι-κοινωνικό προσανατολισμό και σε χαμηλή δεκτικότητα των κοινωνικών εμπειριών.

Ο Dodge (1991) ισχυρίζεται ότι γονεϊκές συμπεριφορές όπως είναι η έλλειψη ζεστασιάς και φροντίδας δημιουργούν στο παιδί συναισθήματα ανασφάλειας και το καθιστούν ευάλωτο, με τελικό επακόλουθο την εκδήλωση εχθρότητας και επιθετικότητας στις κοινωνικές του σχέσεις.

Η παρούσα μελέτη διερευνά τη σχετική συμβολή των σχέσεων προσκόλλησης με τον πατέρα, τη μητέρα και τους φίλους στην πρόβλεψη της σωματικής επιθετικότητας, της λεκτικής επιθετικότητας, του θυμού και της εχθρότητας, χρησιμοποιώντας δομικά μοντέλα εξισώσεων. Τα αποτελέσματα της μελέτης έδειξαν ότι οι σχέσεις προσκόλλησης με τη μητέρα προάγουν τις σχέσεις προσκόλλησης με τους φίλους και ότι η προσκόλληση έχει μια ισχυρή συνάφεια με την εχθρότητα. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν ακόμα το διαμεσολαβητικό ρόλο του θυμού στο πλέγμα των σχέσεων της προσκόλλησης με τη λεκτική και τη σωματική επιθετικότητα, με ορισμένες ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο φύλων.

Στόχοι και υποθέσεις της μελέτης

Στόχος της μελέτης είναι να διερευνήσει τις σχέσεις προσκόλλησης ως παράγοντα πρόβλεψης της επιθετικότητας στην εφηβεία. Στη βάση

των θεωρητικών προσεγγίσεων και των εμπειρικών δεδομένων προβλέπεται ότι:

(1) Οι σχέσεις προσκόλλησης με τους γονείς προάγουν τις σχέσεις προσκόλλησης με τους φίλους.

(2) Το φύλο διαφοροποιεί τις επιδράσεις των σχέσεων προσκόλλησης με τη μητέρα και τον πατέρα στην επιθετικότητα. Την ισχυρότερη επίδραση στην επιθετικότητα των αγοριών έχει η προσκόλληση στη μητέρα. Στα κορίτσια η επίδραση της προσκόλλησης στους φίλους είναι τουλάχιστον εξίσου ισχυρή με την επίδραση της προσκόλλησης στους γονείς.

(3) Οι σχέσεις προσκόλλησης επηρεάζουν τη λεκτική και τη σωματική επιθετικότητα μέσω της εχθρότητας και του θυμού.

(4) Η επίδραση του θυμού στη σωματική επιθετικότητα είναι ισχυρότερη στα αγόρια από ό,τι στα κορίτσια.

Μέθοδος

Δείγμα

Στην έρευνα συμμετείχαν 205 μαθητές γυμνασίου και λυκείου από 8 τμήματα σχολείων της ευρύτερης περιοχής των Αθηνών, η επιλογή των οποίων έγινε με τυχαία δειγματοληψία. Από τους μαθητές αυτούς οι 82 (41 αγόρια και 41 κορίτσια) φοιτούσαν στην τρίτη τάξη του γυμνασίου, οι 74 (27 αγόρια και 47 κορίτσια) φοιτούσαν στην πρώτη τάξη του λυκείου, οι 26 (4 αγόρια και 22 κορίτσια) φοιτούσαν στη δεύτερη τάξη του λυκείου και οι υπόλοιποι 23 (7 αγόρια και 16 κορίτσια) φοιτούσαν στην τρίτη τάξη του λυκείου.

Ψυχομετρικό υλικό

Τα ερωτηματολόγια που χρησιμοποιήθηκαν στην παρούσα μελέτη μεταφράστηκαν στην ελληνική γλώσσα ομαδικά από τριμελή ομάδα, στην οποία οι άλλοι δύο συμμετέχοντες ήταν διγλωσσοί, ο ένας εξ αυτών και ψυχολόγος.

Επιθετικότητα. Για την αξιολόγηση της επι-

θετικότητας χορηγήθηκε το ερωτηματολόγιο των Buss και Perry (1992), το οποίο με τη βοήθεια τεσσάρων επιμέρους κλιμάκων αποτυπώνει ισάριθμες διαστάσεις αυτής της εννοιολογικής κατασκευής: σωματική επιθετικότητα, λεκτική επιθετικότητα, θυμός και εχθρότητα. Σύμφωνα με τους κατασκευαστές του ερωτηματολογίου, η σωματική και η λεκτική επιθετικότητα αντιπροσωπεύουν τη συμπεριφορική πτυχή της επιθετικότητας, ο θυμός τη θυμική της πτυχή και η εχθρότητα τη γνωστική πτυχή. Το ερωτηματολόγιο των Buss και Perry είναι από τα ευρύτερα χρησιμοποιούμενα ψυχομετρικά μέσα για την αξιολόγηση της επιθετικότητας (Halperin, McKay, & Newcorn, 2002). Έχει επίσης χρησιμοποιηθεί και με δείγματα κρατουμένων για παραβατικές πράξεις (García-León, Reyes, & Vila, 2002, Zinger & Wichmann, 1999).

Το ερωτηματολόγιο των Buss και Perry αποτελείται από 29 συνολικά ερωτήσεις, από τις οποίες οι 9 αξιολογούν τη σωματική επιθετικότητα (για παράδειγμα, «Αν κάποιος με χτυπήσει, ανταποδίδω το χτύπημα»), οι 5 αξιολογούν τη λεκτική επιθετικότητα (για παράδειγμα, «Δεν μπορώ να αποφύγω τη λογομαχία όταν οι άλλοι διαφωνούν μαζί μου»), οι 7 αξιολογούν το συναίσθημα του θυμού (για παράδειγμα, «Μερικές φορές γίνομαι έξω φρενών χωρίς σοβαρό λόγο») και οι υπόλοιπες 8 αξιολογούν την εχθρότητα (για παράδειγμα, «Ζηλεύω για την πρόοδο των άλλων»). Οι απαντήσεις δίνονται σε 5βάθμια κλίμακα, από το 1 έως το 5, με τις χαμηλότερες τιμές να αντανakλούν χαμηλότερα επίπεδα επιθετικότητας. Η τιμή κάθε παράγοντα προκύπτει από το μέσο όρο των τιμών των ερωτήσεων από τις οποίες συναποτελείται.

Στη βάση μιας πιλοτικής μελέτης, από το σύνολο των 29 ερωτήσεων του ερωτηματολογίου των Buss – Perry επιλέχθηκαν τελικά οι 26. Οι υπόλοιπες 3 εξαιρέθηκαν διότι συστηματικά προέκυπταν προβλήματα ως προς την κατανόηση του περιεχομένου τους.

Οι συντελεστές αξιοπιστίας Cronbach *alpha* βρέθηκαν ίσοι με $\alpha = 0.86$ για τη σωματική επιθετικότητα, $\alpha = 0.72$ για τη λεκτική επιθετικότη-

τα, $\alpha = 0.80$ για το θυμό, $\alpha = 0.67$ για την εχθρότητα και $\alpha = 0.90$ για το σύνολο του ερωτηματολογίου. Οι συντελεστές αξιοπιστίας Cronbach *alpha* που αναφέρονται από τους Buss και Perry (1992) είναι, αντιστοίχως, ίσοι με 0.85, 0.72, 0.83, 0.77 και 0.89. Στον ευρωπαϊκό χώρο οι συντελεστές αυτοί βρέθηκαν να κυμαίνονται σε ελαφρώς χαμηλότερα επίπεδα. Συγκεκριμένα στην Ισπανία (García-León et al., 2002) οι συντελεστές αξιοπιστίας Cronbach *alpha* της σωματικής επιθετικότητας, της λεκτικής επιθετικότητας, του θυμού, της εχθρότητας και του συνόλου του ερωτηματολογίου βρέθηκαν ίσοι με 0.63, 0.57, 0.77, 0.67 και 0.82, αντίστοιχα. Στη Γαλλία (Pfister & Masse, 2001) οι συντελεστές αξιοπιστίας Cronbach *alpha* των επιμέρους κλιμάκων κυμάνθηκαν από 0.71 έως 0.81, ενώ ο αντίστοιχος συντελεστής για το σύνολο του ερωτηματολογίου βρέθηκε ίσος με 0.84.

Σχέσεις προσκόλλησης. Η αναθεωρημένη έκδοση του ερωτηματολογίου των Armsden και Greenberg (1987) χρησιμοποιήθηκε για την αξιολόγηση των αντιλήψεων των εφήβων του δείγματος σχετικά με την ποιότητα των σχέσεων προσκόλλησης με τους γονείς και τους φίλους τους. Το ερωτηματολόγιο αυτό χρησιμοποιείται ευρέως στην ερευνητική πρακτική (βλέπε http://ag.arizona.edu/fcr/fs/nowg/sc_ar_measure.s.html) και έχει επαρκώς τεκμηριωμένη αξιοπιστία και εγκυρότητα (για παράδειγμα, Formoso, Gonzales, & Aiken, 2000. Lyddon, Bradford, & Nelson, 1993). Επίσης, περιλαμβάνεται στις κριτικές ανασκοπήσεις των ψυχομετρικών μέσων για την αξιολόγηση των σχέσεων προσκόλλησης (για παράδειγμα, Crowell, Fraley, & Shaver, 1999) και έχει χρησιμοποιηθεί ή συνιστάται για χρήση σε παρεμβατικά προγράμματα (Jaffee, Caspi, Moffitt, Taylor, & Dickson, 2001. Pollard & Davidson, 2001).

Το ερωτηματολόγιο αυτό είναι κατάλληλο για χρήση με εφήβους και νεαρούς ενήλικες, ηλικίας 12-20 ετών. Σύμφωνα με τους κατασκευαστές του, αποτυπώνει τις θετικές και αρνητικές θυμικές/γνωστικές διαστάσεις των σχέσεων του εφήβου με τους γονείς και τους συνομηλίκους

και αποτελείται από τρεις ξεχωριστές κλίμακες: μία για τη μητέρα, μία για τον πατέρα και μία για τους συνομηλίκους. Κάθε κλίμακα περιλαμβάνει 25 ερωτήσεις/προτάσεις, οι οποίες αποτυπώνουν τις αντιλήψεις του εφήβου για το βαθμό αμοιβαίας εμπιστοσύνης, την ποιότητα της επικοινωνίας και το βαθμό θυμού και αποξένωσης στις σχέσεις του με το αντίστοιχο πρόσωπο προσκόλλησης. Οι απαντήσεις δίνονται σε 5βάθμια κλίμακα, από το 1 = «Ποτέ ή σχεδόν ποτέ» έως το 5 = «Πάντα ή σχεδόν πάντα». Τρεις από τις ερωτήσεις με τις οποίες αξιολογούνται η αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ μητέρας - εφήβου, η ποιότητα της επικοινωνίας με τον πατέρα και ο βαθμός θυμού και αποξένωσης από την ομάδα των συνομηλίκων είναι, αντιστοίχως, «Όταν συζητάμε διάφορα θέματα, η μητέρα μου υπολογίζει την άποψή μου», «Ο πατέρας μου με βοηθάει να καταλάβω καλύτερα τον εαυτό μου» και «Αγανακτώ με τους (τις) φίλους (-ες) μου». Ο μέσος όρος των τιμών των 25 ερωτήσεων της κάθε κλίμακας (μετά την αντιστροφή της βαθμολογίας των ερωτήσεων με αρνητικό περιεχόμενο) παρέχει ένα δείκτη του βαθμού και του συναισθηματικού τόνου της προσκόλλησης στο αντίστοιχο πρόσωπο, με τους υψηλότερους μέσους όρους να υποδηλώνουν πιο ασφαλή προσκόλληση. Δηλαδή, σε αντίθεση με τα κατηγορικά ψυχομετρικά μέσα, τα οποία χαρακτηρίζουν μια σχέση προσκόλλησης ως ασφαλή ή ανασφαλής, το ερωτηματολόγιο των Armsden και Greenberg αξιολογεί την ποιότητα των σχέσεων προσκόλλησης σε μια συνεχή κλίμακα, από 1 έως 5.

Οι συντελεστές αξιοπιστίας Cronbach *alpha* που αναφέρονται από τους Armsden και Greenberg (1987) είναι $\alpha = 0.87$ για την κλίμακα της μητέρας, $\alpha = 0.89$ για την κλίμακα του πατέρα και $\alpha = 0.92$ για την κλίμακα των συνομηλίκων. Στην παρούσα έρευνα οι συντελεστές Cronbach *alpha* βρέθηκαν ίσοι με 0.76, 0.80 και 0.82, αντίστοιχα. Οι συντελεστές αυτοί κινούνται στα επίπεδα των τιμών που έχουν βρεθεί σε άλλες μελέτες στο διεθνές χώρο [Pilgrim, Abbey, Hendrickson, & Lorenz (1998): κλίμακα συνομη-

λίκων $\alpha = 0.88$, Coleman (1998): κλίμακα μητέρας $\alpha = 0.95$, Formoso et al. (2000): κλίμακα μητέρας $\alpha = 0.91$, κλίμακα πατέρα $\alpha = 0.93$, κλίμακα συνομηλίκων $\alpha = 0.87$, Dekonic (1999): κλίμακα μητέρας $\alpha = 0.84$, κλίμακα πατέρα $\alpha = 0.78$, κλίμακα συνομηλίκων $\alpha = 0.82$, Buist, Decovic, Meeus, & van Aken, (2002): κλίμακα μητέρας $\alpha = 0.81$, κλίμακα πατέρα $\alpha = 0.81$, κλίμακα συνομηλίκων $\alpha = 0.81$].

Αποτελέσματα

Η διερεύνηση της συνάφειας της προσκόλλησης με την επιθετικότητα έγινε με δομικά μοντέλα εξισώσεων, για την εκτίμηση των οποίων χρησιμοποιήθηκε το λογισμικό AMOS (Arbuckle, 1997). Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι συντελεστές συσχέτισης (Pearson r) ανάμεσα στις μεταβλητές του θεωρητικού μοντέλου των παραγόντων πρόβλεψης της επιθετικότητας. Οι μεταβλητές αυτές ήταν η προσκόλληση στη μητέρα, η προσκόλληση στον πατέρα, η προσκόλληση στους φίλους, η εχθρότητα, ο θυμός, η λεκτική επιθετικότητα και η σωματική επιθετικότητα. Στον Πίνακα 1 οι άνω της κυρίας διαγωνίου συντελεστές αναφέρονται στα αγόρια και οι κάτω της κυρίας διαγωνίου συντελεστές αναφέρονται στα κορίτσια.

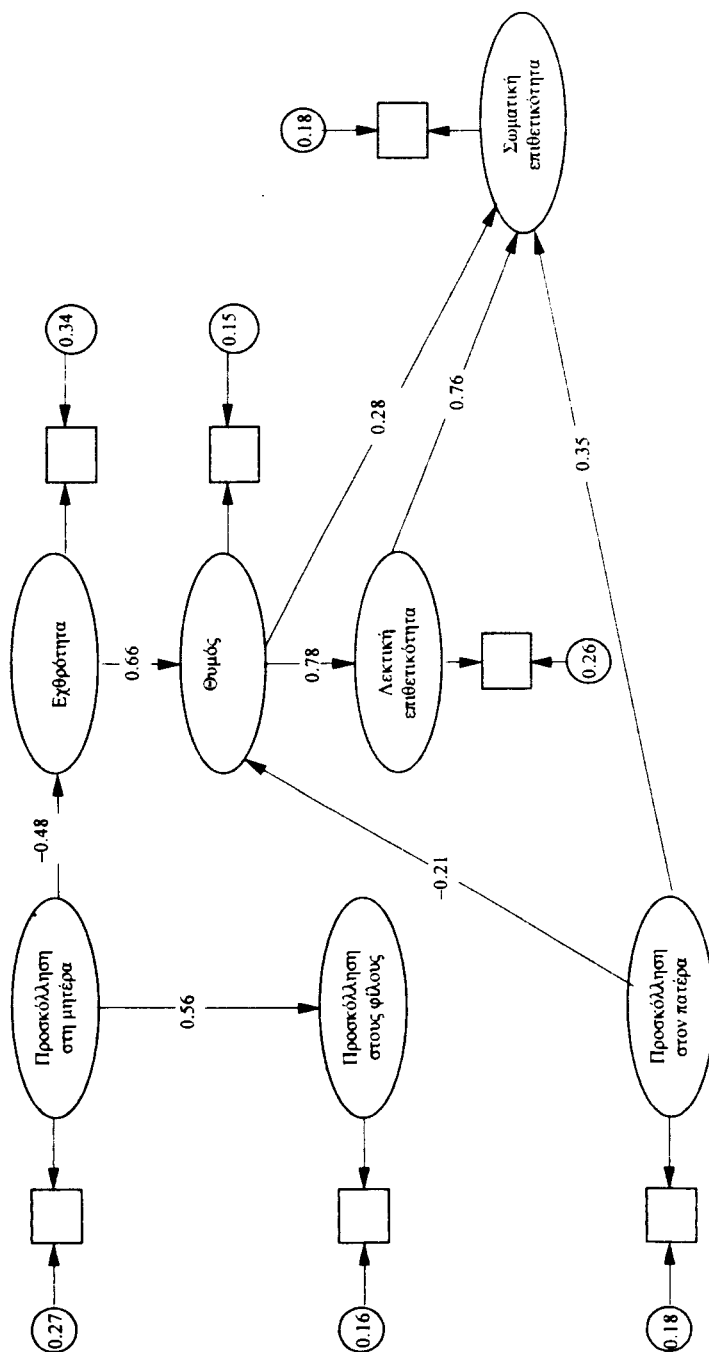
Σύμφωνα με τα εμπειρικά δεδομένα και τις υποθέσεις της έρευνας, στο θεωρητικό μοντέλο που ελέγχθηκε οι σχέσεις προσκόλλησης με τη μητέρα και τον πατέρα αποτέλεσαν τις ανεξάρτητες μεταβλητές που θεωρήθηκαν ότι ασκούν άμεση επίδραση σε όλες τις εξαρτημένες μεταβλητές του μοντέλου (προσκόλληση στους φίλους, εχθρότητα, θυμός, λεκτική επιθετικότητα και σωματική επιθετικότητα). Άμεσες επιδράσεις θεωρήθηκαν επίσης ότι ασκούνται από την προσκόλληση στους φίλους στις άλλες τέσσερις εξαρτημένες μεταβλητές (εχθρότητα, θυμός, λεκτική επιθετικότητα και σωματική επιθετικότητα). Επιπλέον, η εχθρότητα θεωρήθηκε ότι επηρεάζει άμεσα το θυμό, τη λεκτική επιθετικότητα και τη σωματική επιθετικότητα. Ο θυμός, με τη σειρά του, θεωρήθηκε ότι ασκεί άμεση επίδραση στη λεκτική και τη σωματική επιθετικότητα. Τέλος, η λεκτική επιθετικότητα θεωρήθηκε ότι επηρεάζει τη σωματική επιθετικότητα. Δεδομένου ότι όλες οι μεταβλητές του μοντέλου ήταν λανθάνοντες παράγοντες των οποίων οι τιμές συνάγονται από τις τιμές των ερωτήσεων που αποτελούν τον κάθε παράγοντα, κρίθηκε σκόπιμο να συμπεριληφθούν στο μοντέλο και τα σφάλματα των μετρήσεων. Προκειμένου να διερευνηθεί κατά πόσο το φύλο διαφοροποιεί τις προβλεπόμενες επιδράσεις στο θεωρητικό μοντέλο των

Πίνακας 1
Συντελεστές συσχέτισης (Pearson r) ανάμεσα στις μεταβλητές του θεωρητικού μοντέλου των παραγόντων πρόβλεψης της επιθετικότητας

Μεταβλητές	1	2	3	4	5	6	7
1. Προσκόλληση στη μητέρα	1.000	0.630***	0.427***	-0.370***	-0.342**	-0.324**	-0.197
2. Προσκόλληση στον πατέρα	0.382	1.000	0.426***	-0.240*	-0.340**	-0.372***	-0.033
3. Προσκόλληση στους φίλους	0.367	0.288	1.000	-0.361***	-0.068	-0.169	-0.020
4. Εχθρότητα	-0.337***	-0.319***	-0.378***	1.000	0.441***	0.456***	0.421***
5. Θυμός	-0.129	-0.284***	-0.105	0.436***	1.000	0.615***	0.597***
6. Λεκτική επιθετικότητα	-0.243**	-0.227*	-0.200*	0.493***	0.547***	1.000	0.556***
7. Σωματική επιθετικότητα	-0.126	-0.184*	-0.038	0.314***	0.469***	0.520***	1.000

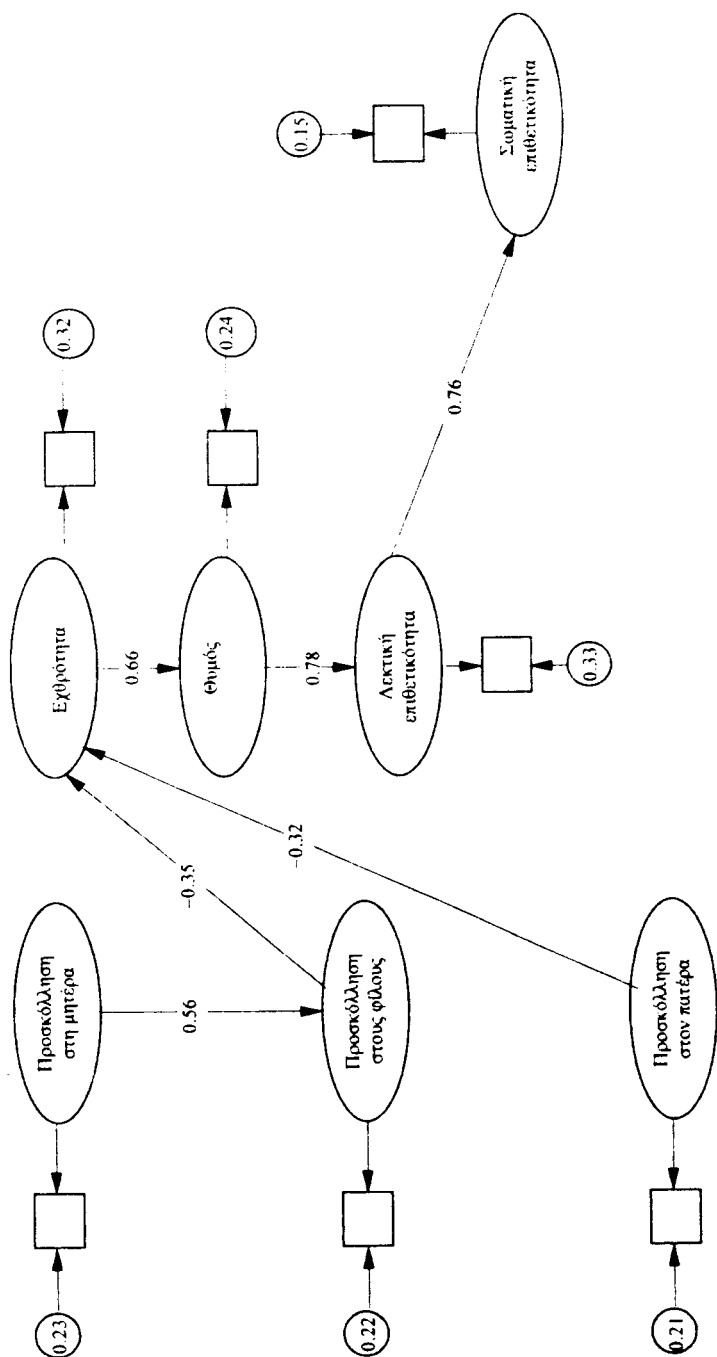
Σημείωση: *** $p = 0.001$. ** $p = 0.01$. * $p = 0.05$.

Σχήμα 1 (α)
Σχηματική αναπαράσταση των επιδράσεων των σχέσεων προσκόλλησης στην επιθετικότητα των αγοριών

Σημείωση: Τα ορθογώνια συμβολίζουν τις παρατηρούμενες τιμές των μεταβλητών, όπως αυτές προκύπτουν από την αξιολόγησή τους με τα ερωτηματολόγια. Τα οβάλ συμβολίζουν τις αλφειές τιμές. Ως αλφειή τιμή μιας μεταβλητής θεωρήθηκε το άθροισμα της παρατηρούμενης τιμής της μεταβλητής και ενός σφάλματος, του οποίου η διακύμανση τέθηκε ίση με $1 - \alpha$, όπου α είναι ο συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach *alpha* της κλίμακας που αποτυπώνει τη μεταβλητή αυτή. Η διακύμανση του σφάλματος εμφανίζεται μέσα στον αντίστοιχο κύκλο.

Σχήμα 1 (β)
Σχηματική αναπαράσταση των επιδράσεων των σχέσεων προσκόλλησης στην επιθετικότητα των κοριτσιών

Σημείωση: Τα σφαιρίδια συμβολίζουν τις παρατηρούμενες τιμές των μεταβλητών, όπως αυτές προκύπτουν από την αξιολόγηση τους με τα ερωτηματολόγια. Τα οβάλ συμβολίζουν τις αθέσιμες τιμές. Ως αθέσιμη τιμή μιας μεταβλητής θεωρήθηκε το άθροισμα της παρατηρούμενης τιμής της μεταβλητής και ενός σφάλματος, του οποίου η διακύμανση τέθηκε ίση με $1 - \alpha$, όπου α είναι ο συντελεστής αξιοπιστίας Cronbach *alpha* της κλίμακας που αποτιμώνει τη μεταβλητή αυτή. Η διακύμανση του σφάλματος εμφανίζεται μέσα στον αντίστοιχο κύκλο.

Πίνακας 2

Διακυμάνσεις των σφαλμάτων και ερμηνευόμενα ποσοστά των διασπορών των τιμών των εξαρτημένων μεταβλητών στο μοντέλο των παραγόντων πρόβλεψης της επιθετικότητας ως προς το φύλο

Μεταβλητή	Διακύμανση σφάλματος		Ερμηνευόμενο ποσοστό διασποράς τιμών (%)	
	A	K	A	K
Προσκόλληση στους φίλους	0.569	0.573	28.8	28.9
Εχθρότητα	0.478	0.462	26.4	33.0
Θυμός	0.450	0.435	47.5	40.9
Λεκτική επιθετικότητα	0.216	0.218	70.4	67.0
Σωματική επιθετικότητα	0.231	0.442	73.6	46.2

παραγόντων πρόβλεψης της επιθετικότητας, εξετάστηκε η ταυτόχρονη προσαρμογή του μοντέλου αυτού στο δείγμα των αγοριών και στο δείγμα των κοριτσιών.

Το πιο πάνω μοντέλο ως κορεσμένο, υπό την έννοια του μηδενικού βαθμού ελευθερίας, είχε τέλεια προσαρμογή στα δεδομένα των δύο δειγμάτων. Ωστόσο, κάποιες από τις προβλεπόμενες άμεσες επιδράσεις στο μοντέλο αυτό δεν ήταν σημαντικές. Έτσι, οι μη σημαντικές επιδράσεις αφαιρέθηκαν και η ανάλυση επαναλήφθηκε θέτοντας τους αντίστοιχους συντελεστές παλινδρόμησης ίσους με το μηδέν. Το μοντέλο με τις σημαντικές μόνο επιδράσεις για κάθε δείγμα είχε πολύ καλή προσαρμογή στα δεδομένα από τα δείγματα των αγοριών και των κοριτσιών: $\chi^2 = 37.859$, $df = 26$, $\chi^2/df = 1.456$, $AGFI = 0.89$, $TLI = 0.95$, $CFI = 0.97$, $RMSEA = 0.047$, $p = 0.520$.

Οι διαφορές φύλου στις σημαντικές επιδράσεις που επιβεβαιώθηκαν διερευνήθηκαν ελέγχοντας μια σειρά μοντέλων τα οποία κατασκευάστηκαν κατά τον ακόλουθο τρόπο. Το πρώτο μοντέλο της ακολουθίας ήταν το πιο πάνω γενικό μοντέλο στο οποίο κανένας από τους σημαντικούς συντελεστές παλινδρόμησης δεν περιοριζόταν να έχει την ίδια τιμή στα δείγματα των αγοριών και των κοριτσιών. Σε κάθε επόμενο μοντέλο διατηρούνταν όλοι οι περιορισμοί του προηγούμενου μοντέλου της ακολουθίας και κά-

ποιος από τους εναπομείναντες συντελεστές παλινδρόμησης περιοριζόταν να έχει την ίδια τιμή στα δείγματα των αγοριών και των κοριτσιών. Η εισαγωγή πρόσθετων περιορισμών σε ένα μοντέλο βελτιώνει την προσαρμογή του στα δεδομένα αν μια μεγάλη σχετικά αύξηση στους βαθμούς ελευθερίας συνδυάζεται με μια μικρή σχετική αύξηση στην τιμή της μεταβλητής χ^2 . Το τελευταίο μοντέλο της ακολουθίας του οποίου οι δείκτες προσαρμογής ήταν πιο αποδεκτοί από τους αντίστοιχους δείκτες του προηγούμενου μοντέλου, ήταν το μοντέλο που απεικονίζεται στο Σχήμα 1. Η εισαγωγή πρόσθετων περιορισμών στο μοντέλο αυτό οδήγησε σε μοντέλα που δεν υποστηρίζονταν από τα δεδομένα των αγοριών και των κοριτσιών. Οι δείκτες προσαρμογής του μοντέλου στο Σχήμα 1 ήταν: $\chi^2 = 39.541$, $df = 30$, $\chi^2/df = 1.318$, $AGFI = 0.90$, $TLI = 0.97$, $CFI = 0.98$, $RMSEA = 0.040$, $p = 0.678$. Οι συντελεστές παλινδρόμησης με την ίδια τιμή στα δείγματα των αγοριών και των κοριτσιών ήταν αυτοί που αναφέρονται στην επίδραση των σχέσεων προσκόλλησης με τη μητέρα στις σχέσεις προσκόλλησης με τους φίλους, στην επίδραση της εχθρότητας στο θυμό, στην επίδραση του θυμού στη λεκτική επιθετικότητα και στην επίδραση της λεκτικής επιθετικότητας στη σωματική επιθετικότητα. Όλοι οι άλλοι σημαντικοί συντελεστές παλινδρόμησης είχαν διαφορε-

Πίνακας 3
Συνολικές επιδράσεις στο μοντέλο των παραγόντων πρόβλεψης της επιθετικότητας ως προς το φύλο

Μεταβλητή	Προσκόλληση στη μητέρα		Προσκόλληση στον πατέρα		Προσκόλληση στους φίλους		Εχθρότητα		Θυμός		Λεκτική επιθετικότητα	
	A	K	A	K	A	K	A	K	A	K	A	K
Προσκόλληση στους φίλους	0.555	0.555	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Εχθρότητα	-0.479	-0.192	0.000	-0.324	0.000	-0.345	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
Θυμός	-0.317	-0.127	-0.214	-0.214	0.000	-0.228	0.662	0.662	0.000	0.000	0.000	0.000
Λεκτική επιθετικότητα	-0.246	-0.098	-0.166	-0.166	0.000	-0.177	0.514	0.514	0.776	0.776	0.000	0.000
Σωματική επιθετικότητα	-0.276	-0.074	0.167	-0.126	0.000	-0.134	0.575	0.388	0.869	0.587	0.756	0.756

τική τιμή στα δύο δείγματα. Η διαφορά $39.541 - 37.859 = 1.682$ μεταξύ των τιμών της μεταβλητής χ^2 στο μοντέλο που απεικονίζεται στο Σχήμα 1 και στο γενικό μοντέλο, όπου οι συντελεστές παλινδρόμησης δεν υπέκειντο σε κανέναν περιορισμό, έχει $30 - 26 = 4$ βαθμούς ελευθερίας και δεν είναι στατιστικά σημαντική ($p = 0.794$). Αντίθετα, επιβάλλοντας, για παράδειγμα, τον περιορισμό ο θυμός των αγοριών να μην ασκεί άμεση επίδραση στη σωματική τους επιθετικότητα, όπως συμβαίνει στα κορίτσια, προκύπτει ένα μοντέλο στο οποίο είναι $\chi^2 = 43.516$ και $df = 31$. Διαφορά όμως μεταξύ των τιμών της μεταβλητής χ^2 ίση με $43.516 - 39.541 = 3.975$ και $31 - 30 = 1$ βαθμό ελευθερίας είναι στατιστικά σημαντική ($p = 0.046$), δείχνοντας ότι ο θυμός επηρεάζει άμεσα τη σωματική επιθετικότητα των αγοριών, όχι όμως και τη σωματική επιθετικότητα των κοριτσιών. Στον Πίνακα 2 παρουσιάζονται για καθεμία από τις εξαρτημένες μεταβλητές η διακύμανση του σφάλματος και το τετράγωνο του δείκτη πολλαπλής συνάφειας. Οι συνολικές επιδράσεις κάθε μεταβλητής παρουσιάζονται στον Πίνακα 3.

Το Σχήμα 1 και τα δεδομένα στους Πίνακες 2 και 3 δείχνουν ότι και στα δύο φύλα οι σχέσεις προσκόλλησης με τη μητέρα προσδιορίζουν τις σχέσεις προσκόλλησης με τους φίλους. Αντίθετα, η προσκόλληση στον πατέρα δε φαίνεται να επηρεάζει την προσκόλληση στους φίλους. Το εύρημα αυτό επαληθεύει την Υπόθεση (1) της μελέτης, μόνο όμως ως προς τη μητέρα. Οι συνολικές επιδράσεις στον Πίνακα 3 δείχνουν ακόμα ότι η προσκόλληση στη μητέρα είχε την ισχυρότερη επίδραση σε όλες τις διαστάσεις της επιθετικότητας των αγοριών. Η επίδραση της προσκόλλησης στον πατέρα στην επιθετικότητα των αγοριών ήταν ασθενέστερη, ενώ η προσκόλληση στους φίλους δεν είχε σημαντική επίδραση στην επιθετικότητα των αγοριών. Αξιοσημείωτη ήταν επίσης η θετική σχέση μεταξύ της προσκόλλησης στον πατέρα και της σωματικής επιθετικότητας των αγοριών. Στα κορίτσια η προσκόλληση στον πατέρα και η προσκόλληση στους φίλους είχαν μια σχεδόν εξίσου ισχυρή

επίδραση στις διαστάσεις της επιθετικότητας, ενώ κάπως ασθενέστερη ήταν η επίδραση της προσκόλλησης στη μητέρα. Τα ευρήματα αυτά είναι συνεπή με την Υπόθεση (2) της μελέτης και δείχνουν ότι η προσκόλληση στο γονέα του αντίθετου φύλου είναι ίσως πιο σημαντική από ό,τι η προσκόλληση στο γονέα του ίδιου φύλου. Το μοντέλο που τελικά επιβεβαιώθηκε στα δείγματα των αγοριών και των κοριτσιών αναδεικνύει ακόμα το διαμεσολαβητικό ρόλο της εχθρότητας και του θυμού στη σχέση της προσκόλλησης με τη συμπεριφορική πτυχή της επιθετικότητας, όπως αυτή αντανakλάται στη λεκτική και στη σωματική επιθετικότητα, σπηρίζοντας έτσι την Υπόθεση (3) της μελέτης. Τέλος, η μη σημαντική επίδραση του θυμού στη σωματική επιθετικότητα των κοριτσιών είναι συνεπής με την Υπόθεση (4).

Συζήτηση

Στόχος της μελέτης ήταν να διερευνήσει τη σχετική συμβολή των σχέσεων προσκόλλησης με τη μητέρα, τον πατέρα και τους φίλους στην πρόβλεψη της επιθετικότητας.

Στο μοντέλο των παραγόντων πρόβλεψης της επιθετικότητας, που τελικά επιβεβαιώθηκε στα δείγματα των αγοριών και των κοριτσιών, η προσκόλληση στη μητέρα ασκεί άμεση και σημαντική επίδραση στην προσκόλληση στους φίλους. Το εύρημα αυτό έχει διαπιστωθεί και σε άλλες έρευνες (Kerns, 1994, 1996. Park & Waters, 1989). Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της προσκόλλησης, το είδος της προσκόλλησης στους γονείς διαμορφώνει ένα σύνολο προσδοκιών σχετικά με τις διαπροσωπικές σχέσεις του παιδιού και τις αντιδράσεις των άλλων (Bowlby, 1973. Sroufe & Fleeson, 1986). Οι Furman και Wehner (1994) ισχυρίζονται ότι η έλλειψη γονεϊκής ζεστασιάς και φροντίδας προς το παιδί και η επακόλουθη ανασφαλής σχέση προσκόλλησης γονέα – παιδιού διαμορφώνουν, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, αρνητικές προσδοκίες σχετικά με τους ρόλους και τη συμπεριφορά του εαυτού

κάποιου και του συντρόφου του σε μια ρομαντική σχέση. Θεωρήθηκε, επίσης, πιθανό ότι η ασφαλής προσκόλληση στους γονείς προάγει την κοινωνική αλληλεπίδραση με τους συνομηλικούς (Sroufe & Waters, 1977). Έρευνες έχουν δείξει ότι η ασφαλής προσκόλληση στη μητέρα ή στον πατέρα σχετίζεται με το θετικό κοινωνικό προσανατολισμό του παιδιού και ένα υψηλό επίπεδο κοινωνικής ικανότητας στις σχέσεις του με τους συνομηλικούς (Elicker, Englund, & Sroufe, 1992. Kerns & Barth, 1995. Waters, Wippman, & Sroufe, 1979). Φαίνεται, λοιπόν, πως ένα παιδί που βιώνει στις σχέσεις του με τους γονείς την ανοικτή επικοινωνία και την ανταπόκριση στις συναισθηματικές του ανάγκες υιοθετεί τις πρακτικές αυτές στις σχέσεις του με τα άλλα πρόσωπα. Για όλους τους προαναφερθέντες λόγους, όσο πιο ασφαλής είναι η προσκόλληση του παιδιού στους γονείς τόσο πιο ικανοποιητικές είναι οι σχέσεις του με τους άλλους.

Ένα ακόμα εύρημα της μελέτης ήταν η ισχυρή συνάφεια της προσκόλλησης με την εχθρότητα. Οι Greenberg και Speltz (1988) πιθανολογούν ότι οι γονείς παιδιών με ανασφαλή προσκόλληση επιχειρούν να καταστείλουν, αντί να αντιμετωπίσουν με θετικό τρόπο, το αρνητικό συναίσθημα που εκδηλώνουν τα παιδιά αυτά. Ως αποτέλεσμα, τα παιδιά με ανασφαλή προσκόλληση είναι πιθανόν να μην αποκτούν τρόπους για τη ρύθμιση του συναισθήματος. Οι Greenberg και Speltz ισχυρίζονται επίσης ότι η αδυναμία ρύθμισης του συναισθήματος είναι πιθανόν να συμβάλλει στην εκδήλωση προβλημάτων συμπεριφοράς. Ο ισχυρισμός των ερευνητών αυτών υποστηρίζεται από τα ευρήματα μελέτης των Kobak, Cole, Ferenz-Gillies, Fleming και Gamble (1993) που έδειξαν ότι η προσκόλληση στους γονείς σχετίζεται με την ικανότητα των εφήβων να ελέγχουν το συναίσθημα σε καταστάσεις σύγκρουσης με τη μητέρα.

Οι κλασικές θεωρίες για την επιθετικότητα έχουν δώσει έμφαση στις συναισθηματικές-θυμικές διαστάσεις της, όπως, για παράδειγμα, στη σχέση μεταξύ παρεμπόδισης και επιθετικότητας και στη συμβολή του θυμού και της οργής

σε επιθετικές δραστηριότητες (για μια ανασκόπηση βλέπε Cairns, 1979. Παρασκευόπουλος, 1985). Αλλά και πολλοί σύγχρονοι ερευνητές θεωρούν το θυμό ως αιτιολογικό παράγοντα της επιθετικότητας (Berkowitz, 1993. Geen, 2001). Ο διαμεσολαβητικός ρόλος του θυμού στο πλέγμα των σχέσεων της προσκόλλησης με τη λεκτική και τη σωματική επιθετικότητα, που διαπιστώθηκε στη μελέτη, είναι συνεπής με τις θεωρίες και τις απόψεις αυτές.

Οι ερευνητές παραθέτουν πέντε ερμηνείες για τον αιτιολογικό ρόλο του θυμού στην εκδήλωση επιθετικής συμπεριφοράς (Anderson & Bushman, 2002). Πρώτον, ο θυμός μειώνει τις αναστολές κατά της επιθετικότητας, παρέχοντας μια δικαιολογία για την καταφυγή σε επιθετικά αντίποινα. Δεύτερον, ο θυμός επιτρέπει στο άτομο να διατηρεί μια επιθετική προαίρεση, ανακαλώντας στη μνήμη την αρχική κατάσταση που προκάλεσε το θυμό. Τρίτον, ο θυμός (όπως και τα άλλα συναισθήματα) χρησιμοποιείται ως ένα πληροφοριακό σήμα. Δίνει στο άτομο πληροφορίες σχετικά με τις αιτίες, την υπαιτιότητα και τους πιθανούς τρόπους αντίδρασης. Τέταρτον, ο θυμός υποκινεί επιθετικές σκέψεις, σενάρια και τις συσχετιζόμενες με αυτά συμπεριφορές έκφρασης και κίνησης. Πέμπτον, ο θυμός ενεργοποιεί τη συμπεριφορά μέσα από την αύξηση της διέγερσης.

Αφού όμως ο θυμός αντιπροσωπεύει μια παρόρμηση προς την επιθετικότητα και δεν παρατηρούνται διαφορές φύλου στο επίπεδο του θυμού, γιατί τα αγόρια εκδηλώνουν μεγαλύτερη σωματική επιθετικότητα από ό,τι τα κορίτσια; Έρευνες έχουν δείξει ότι τα αγόρια και τα κορίτσια χρησιμοποιούν διαφορετικούς τρόπους για να εκφράσουν το θυμό τους (Buntaine & Costenbader, 1997). Τα αγόρια είναι περισσότερο πιθανό να χρησιμοποιήσουν συμπεριφορικά μέσα για την εκτόνωση του θυμού, σε αντίθεση με τα κορίτσια, που προτιμούν συνήθως να απομονωθούν για λίγο στον εαυτό τους ή να μιλήσουν σε κάποιον. Τα εμπειρικά δεδομένα φανερώνουν επίσης ότι τα κορίτσια εφηβικής ηλικίας έχουν αποκτήσει τις δεξιότητες να αποκρύπτουν

το θυμό τους (Underwood, Coie, & Herbsman, 1992) ή να τον εκφράζουν με λιγότερο αποκάλυπτα επιθετικό τρόπο από ό,τι τα αγόρια (Cairns & Cairns, 1994). Υπάρχουν ακόμα ενδείξεις ότι τα κορίτσια δείχνουν περισσότερη έμμεση επιθετικότητα σε σύγκριση με τα αγόρια (Coie & Dodge, 1997. Crick & Grotpeter, 1995). Θα πρέπει επομένως η συνάφεια του θυμού με τη σωματική επιθετικότητα να είναι ισχυρότερη στα αγόρια από ό,τι στα κορίτσια. Η σημαντική διαφορά φύλου στο μέγεθος της συνάφειας αυτής που διαπιστώθηκε στη μελέτη στηρίζει έναν τέτοιο ισχυρισμό και είναι συνεπής με τα ευρήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας.

Βιβλιογραφία

- Ainsworth, M. D. S. (1989). Attachments beyond infancy. *American Psychologist*, 44, 709-716.
- Ainsworth, M. D. S. (1991). Attachment and other affectional bonds across the life cycle. In C. M. Parkes, J. Stevenson-Hinde, & P. Marris (Eds.), *Attachment across the life cycle* (pp. 33-51). London: Routledge.
- Allen, J. P., Hauser, S. T., Bell, K. L., & O'Connor, T. G. (1994). Longitudinal assessment of autonomy and relatedness in adolescent-family interactions as predictors of adolescent ego development and self-esteem. *Child Development*, 65, 179-194.
- Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27-51.
- Arbuckle, J. L. (1997). *AMOS 3.6 user's guide*. Chicago, IL: SPSS.
- Armsden, G. C., & Greenberg, M. T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: Individual differences and their relationship to psychological well-being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 16, 427-454.
- Berkowitz, L. (1993). Pain and aggression: Some findings and implications. *Motivation and Emotion*, 17, 277-293.
- Bowlby, J. (1969/1982). *Attachment and loss. Vol. 1: Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss. Vol. 2: Separation*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss. Vol. 3: Loss, sadness and depression*. New York: Basic Books.
- Brendgen, M., Vitaro, F., Tremblay, R. E., & Lavoie, F. (2001). Reactive and proactive aggression: Predictions to physical violence in different contexts and moderating effects of parental monitoring and caregiving behavior. *Journal of Abnormal Child Behavior*, 29, 293-304.
- Buist, K. L., Dekovic, M., Meeus, W., & van Aken, M. A. G. (2002). Developmental patterns in adolescent attachment to mother, father and sibling. *Journal of Youth and Adolescence*, 31, 167-176.
- Buntaine, R. L., & Costenbader, V. K. (1997). Self-reported differences in the experience and expression of anger between girls and boys. *Sex Roles: A Journal of Research*, 35, 642-652.
- Buss, A. H., & Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452-459.
- Cairns, R. B. (1979). *Social development: The origins and plasticity of interactions*. San Francisco: Freeman.
- Cairns, R. B., & Cairns, B. D. (1994). *Lifetime and risks: Pathways of youth in our time*. Cambridge, UK: University of Cambridge Press.
- Cauce, A. M., Mason, C., Gonzales, N., Higara, Y., & Liu, G. (1994). Social support during adolescence: Methodological and theoretical considerations. In F. Nestman & K. Hurrelmann (Eds.), *Social networks and social support in childhood and adolescence* (pp. 89-108). Berlin: Walter de Gruyter.
- Claes, M. (1992). Friendship and personal adjustment during adolescence. *Journal of Adolescence*, 15, 39-55.
- Cohn, D. A. (1990). Child-mother attachment in

- six-year-olds and social competence at school. *Child Development*, 61, 152-162.
- Cohn, D. A., Patterson, C. J., & Christopoulos, C. (1991). The family and children's peer relations. *Journal of Social and Personal Relationships*, 8, 315-346.
- Coie, J. D., & Dodge, K. A. (1997). Aggression and antisocial behavior. In W. Damon & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology*, Vol. 3: *Social, emotional and personality development* (5th ed., pp. 779-862). New York: Wiley.
- Coleman, P. K. (1998). *Maternal self-efficacy beliefs as predictors of parenting competence and toddlers' emotional, social, and cognitive development*. Unpublished PhD dissertation thesis. West Virginia University.
- Crick, N. R., & Grotpeter, J. K. (1995). Relational aggression, gender, and social-psychological adjustment. *Child Development*, 66, 710-722.
- Crowell, J. A., Fraley, C. R., & Shaver, P. R. (1999). Measurement of individual differences in adolescent and adult attachment. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical implications* (pp. 434-475). New York: Guilford.
- Dekovic, M. (1999). Risk and protective factors in the development of problem behavior during adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, 28, 667-684.
- Dekovic, M., & Meeus, W. (1997). Peer relations in adolescents: Effects of parenting and adolescents' self-concept. *Journal of Adolescence*, 20, 163-176.
- Dodge, K. A. (1991). The structure and function of reactive and proactive aggression. In D. J. Pepler & K. H. Rubin (Eds.), *The development and treatment of childhood aggression* (pp. 201-218). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Dodge, K. A., & Coie, J. D. (1987). Social information processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 1146-1158.
- Eisenberg, N., & Fabes, R. A. (1997). Prosocial development. In W. Damon & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of child psychology*, Vol. 3: *Social, emotional and personality development* (5th ed., pp. 701-778). New York: Wiley.
- Elicker, J., Englund, M., & Sroufe, L. A. (1992). Predicting peer competence and peer relationships in childhood from early parent-child relationships. In R. Parke & G. Ladd (Eds.), *Family-peer relationships: Models of linkage*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Field, T., Lang, C., Yando, R., & Bendell, D. (1995). Adolescents' intimacy with parents and friends. *Adolescence*, 30, 133-140.
- Finzi, R., Ram, A., Har-Even, D., Shnit, D., & Weizman, A. (2001). Attachment styles and aggression in physically abused and neglected children. *Journal of Youth and Adolescence*, 30, 769-786.
- Formoso, D., Gonzales, N. A., & Aiken, L. S. (2000). Family conflict and children's internalizing and externalizing behavior: Protective factors. *American Journal of Community Psychology*, 28, 175-199.
- Furman, W., & Buhrmester, D. (1992). Age and sex differences in perceptions of networks and personal relationships. *Child Development*, 63, 103-116.
- Furman, W., & Wehner, E. A. (1994). Romantic views: Toward a theory of adolescent romantic relationships. In R. Montemayor, G. R. Adams, & G. P. Gullota (Eds.), *Personal relationships during adolescence. Advances in adolescent development: An annual book series* (Vol. 6, pp. 168-195). Thousand Oaks, CA: Sage.
- García-León, A., Reyes, G. A., & Vila, J. (2002). The Aggression Questionnaire: A validation study in student samples. *The Spanish Journal of Psychology*, 5, 45-53.
- Garneski, N., & Diekstra, R. (1996). Perceived social support from family, school, and peers: Relationship with emotional and

- behavioral problems among adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 35, 1657-1664.
- Geen, R. G. (2001). *Human aggression* (2nd ed.). New York: Taylor & Francis.
- Goldberg, S. (2000). *Attachment and development*. London: Arnold.
- Greenberg, M. T., Speltz, M. L. (1988). Attachment and the ontogeny of conduct problems. In J. Belsky & T. Nezworski (Eds.), *Clinical implications of attachment*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Greenberg, M. T., Speltz, M. L., & DeKlyen, M. (1993). The role of attachment in the early development of disruptive behavior problems. *Development and Psychopathology*, 5, 191-213.
- Greenberger, E., & Chen, Ch. (1996). Perceived family relationships and depressed mood in early and late adolescence: A comparison of European and Asian Americans. *Developmental Psychology*, 32, 707-716.
- Halperin, J. M., McKay, K. E., & Newcorn, J. H. (2002). Development, reliability, and validity of the Children's Aggression Scale-Parent Version. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 41, 245-252.
- Hazan, C., & Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 511-524.
- Jaffee, S. R., Caspi, A., Moffitt, T. E., Taylor, A., & Dickson, N. (2001). *Predicting early fatherhood and whether young fathers live with their children: Prospective findings and policy reconsiderations*. Discussion paper no. 1235-01. Madison, WI: Institute for Research on Poverty.
- Kerns, K. A. (1994). A longitudinal examination of links between mother-child attachment and children's friendships in early childhood. *Journal of Social and Personal Relationships*, 11, 379-381.
- Kerns, K. A. (1996). Individual differences in friendship quality: Links to child-mother attachment. In W. M. Bukowski, A. E. Newcomb, & W. W. Hartup (Eds.), *The company they keep: Friendship in childhood and adolescence*. New York: Cambridge University Press.
- Kerns, K. A., & Barth, J. M. (1995). Attachment and play: Convergence across components of parent-child relationships and their relations to peer relations. *Journal of Social and Personal Relationships*, 12, 243-260.
- Kerns, K. A., & Stevens, A. C. (1996). Parent-child attachment in late adolescence: Links to social relations and personality. *Journal of Youth and Adolescence*, 25, 323-342.
- Kobak, R. R., & Cole, H. (1994). Disorders and dysfunctions of the self. In D. Cicchetti & S. Toth (Eds.), *Rochester Symposium on Developmental Psychology* (Vol. 5, pp. 267-297). Rochester, NY: University of Rochester Press.
- Kobak, R. R., Cole, H. E., Ferenz-Gillies, R., Fleming, W. S., & Gamble, W. (1993). Attachment and emotion regulation during mother-teen problem solving: A control theory analysis. *Child Development*, 64, 231-245.
- Kobak, R. R., & Sceery, A. (1988). Attachment in late adolescence: Working models, affect regulation, and representations of self and others. *Child Development*, 59, 135-146.
- Laible, D. J., Carlo, G., & Raffaelli, M. (2000). The differential relations of parent and peer attachment to adolescent adjustment. *Journal of Youth and Adolescence*, 29, 45-59.
- Lyddon, W. J., Bradford, E., & Nelson, J. P. (1993). Assessing adolescent and adult attachment: A review of current self-report measures. *Journal of Counseling and Development*, 71, 390-395.
- O'Koon, J. (1997). Attachment to parents and peers in late adolescence and their relationship with self-image. *Adolescence*, 32, 471-482.
- Παρασκευόπουλος, Ι. Ν. (1985). *Εξελικτική ψυ-*

- χολογία (Τόμος 2). Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Park, K. A., & Waters, E. (1989). Security of attachment and preschool friendships. *Child Development*, 60, 1076-1081.
- Paterson, J. E., Field, J., & Pryor, J. (1994). Adolescents' perceptions of their attachment relationships with their mothers, fathers and friends. *Journal of Youth and Adolescence*, 23, 579-600.
- Pfister, R., & Masse, C. (2001). *Le Questionnaire d' Aggressivité: Validation et equivalence transculturelle*. Poster presented at the IXème Congrès International des Chercheurs en Activités Physiques et Sportives, Valence, November 2001.
- Pilgrim, C., Abbey, A., Hendrickson, P., & Lorenz, S. (1998). Implementation and impact of a family-based substance abuse prevention program in rural communities. *The Journal of Primary Prevention*, 18, 341-361.
- Pistole, M. C. (1993). Attachment relationships: Self-disclosure and trust. *Journal of Mental Health Counseling*, 15, 94-106.
- Pollard, E. L. & Davidson, L. (2001). *Foundations of child well-being*. Paris, UNESCO: Early Childhood and Family Education Unit.
- Renken, B., Egeland, B., Marvinney, D., Mangelsdorf, S., & Sroufe, L. A. (1989). Early childhood antecedents of aggression and passive-withdrawal in early elementary school. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 257-281.
- Shulman, S., Laursen, B., Kalman, Z., & Karpovsky, S. (1997). Adolescent intimacy revisited. *Journal of Youth and Adolescence*, 26, 597-617.
- Sroufe, L. A., & Fleeson, J. (1986). Attachment and the construction of relationships. In W. W. Hartup & Z. Rubin (Eds.), *Relationships and development*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Sroufe, L. A., & Waters, E. (1977). Attachment as an organizational construct. *Child Development*, 8, 1184-1199.
- Underwood, M. K., Coie, J. D., & Herbman, C. R. (1992). Display rules for anger and aggression in school-age children. *Child Development*, 63, 366-380.
- van Wel, F., Linssen, H., & Abma, R. (2000). The parental bond and the well-being of adolescents and young adults. *Journal of Youth and Adolescence*, 29, 307-318.
- van Wel, F., ter Bogt, T., & Raaijmakers, Q. (2002). Changes in the parental bond and the well-being of adolescents and young adults. *Adolescence*, 37, 317-333.
- Waters, E., Wippman, J., & Sroufe, L. A. (1979). Attachment, positive affect, and competence in the peer group: Two studies in construct validation. *Child Development*, 50, 821-829.
- Weiss, R. S. (1991). The attachment bond in childhood and adulthood. In C. Parkes, J. Stevenson-Hinde, & P. Marris (Eds.), *Attachment across the life cycle* (pp. 66-76). New York: Tavistock/Routledge.
- Youngblade, L. M., & Belsky, J. (1992). Parent-child antecedents of 5-year-olds' close friendships: A longitudinal analysis. *Developmental Psychology*, 28, 700-713.
- Zinger, I., & Wichmann, C. (1999). *The psychological effects of 60 days in administrative segregation*. Research Report no. R-85. Research Branch, Correctional Service of Canada.

Adolescents' perceptions of attachment relations with parents and friends as a predictor of aggression in adolescence

EVI MAKRI-BOTSARI
University of Athens, Greece

ABSTRACT

The objective of the study was to investigate attachment relations as a predictor of aggression in adolescence. The results of the study showed that attachment to mother has a direct and significant effect on attachment to friends. Another finding of the study was the strong relation between attachment and hostility, as well as the mediating role of anger in the network of the relations of attachment to physical and verbal aggression. The relation of anger to physical aggression was stronger for boys than for girls.

Key words: Aggression, Attachment relations, Adolescence.

Address: Evi Makri-Botsari, 54 Dexamenis Street, Metamorfosi Attikis, 144 52 Athens, Greece. Tel.: 0030-210-2814508, Fax: 0030-210-2844787, E-mail: botsaris@otenet.gr